

Cilt II

1932-39

TÜRK HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI

1

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
tarafından çıkarılır

Müdür :

O. Prof. Dr. Fuad Köprülü

İstanbul — Bürhaneddin Matbaası

1 9 3 9

BASMA'YA VE BAYSA'YA DAİR

Hasan Ortekin

XVI nci asırda Kazanlı bir rus vak'ânüvisi, Altınordu devletinin son hükümdarlarından en dirayetlisi olan Ahmet Han'ın 1476 tarihinde Moskova'ya rus çarı İvan III e elçiler gönderdiğini ve bu elçilerin getirdikleri *basma*'yı İvan'ın kırıp attığını ve ayakları altında çiğnediğini kaydetmektedir. Bu vak'ânüvisin rivayetine göre, İvan III, Ahmet Han'ın «yüzünün basmasını aldı, üzerine tükürdü; kırdı, yere attı ve ayakları altında çiğnedi [1]».

Bu *basma* kelimesi birçok âlimleri uğraştırdı; Birçok fikirler beyan edildi; fakat kat'î olarak bir netice verilmedi.

Meliioranskiy yaptığı tetkikatında *basma*'nın bir nevi ferman, yâni Hanın yüzünü ve belki de bütün vücudunu gösteren bir mühür olabileceğini ileri sürdü ise de «bu hususta malûmatımız sarih olmadığından *basma* meselesini hal edilemedi dememiz icap eder» [2] demekle iktifa etti.

Maruf rus müverrihi Solovyey bu yakaya inanmadığını açıkca söylüyor [3]. Müverrih Karamzin [4] ile müsteşrik Kors [5] *basma* kelimesini *bolvan* kelimesine muadil tuttuklarından *basmayı* «Hanın putu» yâni «heykeli» addetmektedirler. Fakat Ahmet Han'ın müslüman olduğundan heykelini yaptırmayacağını kaydeden âlimler de vardır. Bunlar *basma* kelimesinin *baysa*'dan tahrif edildiği kanaatindedirler ki, İnostrantsev [6] ve Spitsin [7] bu fikirdedirler.

Tatarlar'ın ipekten yahut diğer bir kumaştan putlar yaptıklarını ve bu putları çadırlarının kapıları üzerine astıklarını Fletçer kayd-

[1] *Polnoye Sob. Ruskih Letopisey*, XIX, 200—203.

[2] Melioranskiy; Çto takoye *basma* zolotoordinskih poslov, hana Ahmeta? (Zap. vos. otd. İmp. Rus. Arh. Obs. cilt XVIII s. 129—141.

[3] Solovyey: *İstoriya Rossii*, cilt. 1 S. 1425—1426.

[4] Karamzin: *İstoriya Gosudarstva Rossiysk* cilt. VI m. S. 208.

[5] Kors: *İzvest. Otd. Ruskağo yazıka i slovesnosti*, cilt. VIII K. 4 S. 3.

[6] İnostrantsev: *Zapiski vost. ot. İm. Ros. Ar. Obs.* cilt XVIII S. 172-179.

[7] Spitsin: *İzvestiya İmp. Arh. Kom.* 1909 S. 130—141.

ettiği gibi, Hanlarının büyük bir resmini yaptıklarını ve bu resmi sefer esnasında bir mahalle koyduklarını ve gerek yerli gerek ecnebî herkesin bu resme tapındıklarını da ilâve etmektedir [1].

Profesör Samoiloviç, üçüncü İvan'ın, Ahmet Han'ın *basma*'sını ayakları altında çiğnediğinden şüphe ettiğini kaydettiği halde, bu *basma* kelimesinin *baysa*'dan tahrif edildiğine şüphe etmiyor[2].

Onaltıncı asırda yaşamış olan bir rus vakânüvisinin onbeşinci asra ait verdiği bu malûmatın tamamen uydurma olduğuna şüphe yoktur. O devirde müteaddit defalar Möskofları tehdit etmiş olan Ahmet Han'ın *basma*'sını, üçüncü İvan kırıp ayakları altında çiğneyecek kadar cesaret göstermiş olsaydı, bu muhim hâdiseyi onbeşinci asır vakânüvisleri mutlaka kaydederdilerdi.

Ruslar *basma*'ya *bolvan* dahi derlerdi. Ruslar tatar basmalarına tahkir mahiyetinde bu ismi vermişlerdi. *Basma* kelimesi ruslar için yabancı değildi. Rus dinî kitaplarının kapakları, rus salipleri ve dinî resimleri hep basmalıydı. Yâni bunlar altın ve gümüş levhalarla basdırılmıştı .

Basma'ya tapınmak merasimine Ruslar *Bolvanovye* yâni bolvanlanmak *basmalanmak* derlerdi. Hanların bu basmalarına tapınmak için Moskova'da tahsis olunan meydana *Bolvanovka* dedikleri gibi, sonradan bu meydanda yapılan kiliseye de *Spas na Bolvanovke* demişlerdir. *Basma*'nın Moskova'ya getirildiği yola da — bu yol Kolomna'dan geçerd — *Bolvannaya doroga* (Bolvan yolu) derlerdi. Kostroma Vladimir, Nijni Novgorod vilâyetlerinde Ruslar küfr yerine hala *basma* kelimesini kullanırlar [3].

Dal, *bolvan* kelimesini tefsir ederken «heykel, put, mecusi ilâhı, korkuluk, içi doldurulmuş hayvan oyuğu [4]» demektedir .

Basma kelimesinin Tatarlara Kıpçaklar'dan geçmiş olması muhtemeldir; çünkü Ruslar, Kıpçak putlarına da *bolvan* diyorlardı. Rus Beylerinin Kıpçaklarla yaptıkları bir muharebeyi terennüm eden çok eski bir rus manzumesinde *Bolvan* kelimesine tesadüf etmekteyiz [5]. Müdekikler buradaki *Bolvan* kelimesinin kıpçak putu olduğu kanaatindedirler.

Kıpçak türklerinin putlarına verilen bu isimi, sonradan, Tatar istilâsı münasebetile Tatarlar da kullanmışlardır. Fakat Tatarlarda bu isim herhangi bir puta verilmeyip Hanların heykellerine alem olmuştur

[1] Fletçer: *O Gosudarstve ruskom* 1905 S. 79.

[2] Samoiloviç: *Izvestiya Akad. Nauk SSSR*, S. 1108—1120.

[3] *Rus Ansiklopedisi* cilt 5 S. 148.

[4] Dal: cilt. 1, s. 268.

[5] *Slovo o polku İğoreve*, Moskva 1910, S. 48.

Bir Han tahta geçtiği zaman, heykelini yahut resmini Moskova'ya gönderir ve Rus Beyleri bu heykel karşısında biyat merasimi icra ederlerdi. Moskova'da Bolvanovka ismini taşıyan iki mahal vardır. Üçüncü İvan tarafından Ahmet Han'ın basması tahkır olunduğu rivayet edilen yer bu iki Bolvanova dan biri olan Moskova nehri gerisindeki meydandır. İkinci yer Bolvanovye yahut Bolvanova ismini taşır Bu yer Yauza nehri arkasındadır.

Şimdi *baysa* ya geçelim :

Burhan-ı Kati' bu kelimeyi *payze* şeklinde almış ve ifade ettiği manaya da «hükm-i padişahî» demiştir: «payze, ol hükm-i padişahiye denir ki yedinde olan kimesne muta' olunmak babında taraf-ı sultaniden ita olunur [1]».

İddiaya göre *baysa*'nın aslı çince *payza* yahut *Paytsza*'dır. Bunlar bakırdan, gümüşten yahut altından olurdu. Ne vakit ve hangi devirde icad olunduğu pek malûm değildir. Çin'de hüküm süren Tang hanedanı (620-901) vak'anamelerinde gümüş *payza*'lar zikrolunmaktadır. O devirde bulanın ne derece yayılmış olduğu malûm değilse de, Sung hanedanı (960-1279) hâkimiyeti esnasında bu *payza*'ların ipeyce taammüm etmiş olduğu görülür. Fakat bu *payza*'ların en fazla yayılmış olduğu devir Yuan (1261-1367) devridir.

Marko Polo *payza*'lara dair şu mufassal malûmatı vermiştir. Kubılay Han devrinde seyahat etmiş olan bu seyyah diyor ki :

«Büyük Han, binbaşılardan ve yüzbaşılardan, bilhassa seferde, şecaat ve evsallarına nezaret etmek için en âkil ümerasından 12 kişiyi tayin eder. Bundan maksad asker kumandanlarının liyakatlarını anlaşılarak ona göre onları terfi etmektir. Hakan, yüzbaşılardan binbaşılığa terfi ederken onlara bir çok gümüş yemek takımile beraber âdet olan levhayı yani nüfuz ve asalet alâmetini verir. Yüzbaşılara verilen levhalar gümüşdür. Binbaşılara verilenler ya altın yahut altın yaldızlı gümüşdür. Onbin askere kumanda eden ise üzerinde arslan başı olan altın levha alır. Birinci levhaların sıklığı 120 saggidir. Arslan başı olan levhaların sıklığı 220 saggidir. Bu levhalarda yazılar şöyle başlar: «Ulu Tanrı emri ve lütfiyle bu devleti bize verdi; bu levhada yazılı olan emre muhalif olanlar mahvolsunlar». Bu levhaları alan kumandanlar diğerlerinden üstün oldukları gibi onların nüfuz ve vazifeleri de bu levhalarda vazıhdır.

Yüzbin kişiye kumanda eden ile baş kumandana verilen altın levhalar 300 saggi olup üzerindeki yazılar diğer levhalardaki yazıla-

[1] *Burhan-ı Kati'* tercümesi, S. 141.

rın aynıdır. Bu levhanın üzerinde arslan, güneş ve ay resimleri bulunur. Başbuğ bu levhada yazılı olan yüksek mevkînden istifade eder. Böyle bir kumandan gezmeğe çıktığı vakit başı üzerinde bir şemsiye tutarlar ki bu onun rütbesine ve nüfuzuna işarettir. Gümüş bir koltukta oturur.

Hâkan, bâzı devlet ricaline üzerinde kırmızı kuş resmi yapılmış levhalar verir. Bu gibi levhaya sahip olan kimse fahrî muhâfız olarak büyük beylerden birinin askerini sevk etmek hukukunu haizdir. Onlar, han ahırlarından ve rütbece kendilerinden aşağı olan kimselerin atlarını kendilerine alabilirler [1] ».

Yine o zamanın meşhur seyyahlarından olan Rubruk diyor ki:
« Mengü [hakan] Moala'ya kendi fermanını yâni avuç genişliğinde ve yarım dirsek uzunluğunda bir altın levha verdi. Bu levha üzerinde Hanın emri yazılıydı [2] ».

Her iki seyyahın da zikrettikleri levhaların *baysa*'lar yahut *payza*'lar olduğunu ilâveye lüzum yoktur. Bu gibi *baysa*'lar maruf ecnebi ricaline dahî verilirdi [3]. Meselâ Altınordu Hanlarından Canbek Han Venediklilere *baysalı yarlıg* verdiği gibi, Özbek Han da Andre Zeno'ya *baysalı yarlıg* vermişti [4]. *Baysa* kelimesi İran edebiyatında da vardır. Bu kelime farscaya *payza* şeklinde Şarkî asyadan Türklerle (Mogollarla) birlikte gelmiştir [5]. Altınordu hanlarından Berdi Bek Rus metropolidi Aleksî'ye verdiği yarlığın rusca tercümesinde bu kelime *Baysa* şeklinde yazılmıştır [6].

Bonzarov, *Baysa*'nın aslen çince *Pay-dzi* olduğunu ve ifade ettiği mâna levhacık demek olduğunu kaydetmektedir [7]. Metropolit Aleksî'ye verilmiş olan yarlığın rusca tercümesinde bu kelimenin *baysa* şeklinde zabtolunmasını, *Cuci* ulusunda bu kelimenin bu şekilde telaffüz edildiğine delil addedebiliriz.

Tohtamış Han'ın Biy Hacı'ye verdiği tarhanlık yarlığında *payze* şeklinde yazılıdır [8]. Timur Kutluk Han yarlığında da bu kelime *Bayza* şeklinde zabtolunmuştur [9]. XV inci ve XVI inci asırlara ait

[1] *Puteşestviya Marko-Polo v XIII stoletü*. Moskva 1863, S. 227—228.

[2] *Puteşestviya Vilhelma de Rubruks v 1253 godu*. Peterburg 1911 S. 124.

[3] *D, Osson* IV 180, 412.

[4] Samoiloviç, *Izvestiya Akad. Nauk SSSR*. 1926, S. 1118.

[5] Bonzarov, *Çornaya vera'i druğiye Stat-i*, 1891, S. 61.

[6] Priselkov, *Hanskiye yarlıkı ruskim mitropolitam* 1916, S. 113.

[7] Bonzarov, *Çornaya vera'i druğiye Stat-i* 1891, S. 61.

[8] Berezın, *Tarhanniye yarlıkı Tohtamışa, Timur-Kutlukai Saadet Greya* 1851, S. 14.

[9] *Türkiyat Mecmuası*, No. 3, S. 214.

Kırım yarlıklarında bu kelimeye tesadüf olunmuyor. Bunun, o asırlara ait Kırım yarlıklarının elimizde çok mahdut olmasından ileri gelmesi muhtemeldir. XVII inci asırda ise *Baysa* Kırım'da şartnamelere takılan altın mühür vazifesini görmüştür. Rus tarihlerinde tesadüf ettiğimiz «Şertniya ğramoti» yani *şartnameler*'in altın mühürlü olduğu yazılıdır.

Şertniya ğramoti za zolotını peçatını yâni «altın mühürlü şartnameler» [1] deniliyor ki, bu zikrolunan altın mühürler altın *Baysa*lardır. Canbek Girey Han'ın recep 1043 (Kânunusani 1634) tarihli yarlığında bunu görüyoruz: «ahdnamemize takılan altın baysalı şartımıza bütün bolip altın baysamızı taktık» [2] denilmektedir.

İslâm Girey Han'ın han ağası olan İslâm Ağa rebül'evvel 1056 (nisan 1646) da Rus Çarı Aleksî Mihayloviçe gönderdiği fermanda «Kuran-ı azîm üzerinde şart kılıp ve şartname yazdırıp altın Baysa taktırıp... [3]» denilmektedir.

Yarlıklarda bu gibi kayıtlara çok tesadüf olunmaktadır. Bu gibi altın baysalı şartnameleri, Moskova'ya rus elçilerinin alıp götürdüklerini yine yarlıkların mündericatından anlıyoruz. Âdil Girey Han'ın şevval 1079 (mart 1669) da Rus Çarı Aleksej Mihajloviçe gönderdiği yarlıkta deniliyor ki: «Elçinizni divanı hümayunumuzga alıp dostluk sebepli padişahane itimat ve altın baysalı şartname berib yiberirmiz.. [4]». Yine aynı han'ın muharrem 1081 (mayıs 1670) de aynı Rus Çarı'na gönderdiği yarlıkta: «üç ay vadede elçilerimizni elçiniz milen yiberib altın baysamızı aldırmağayday bulsanız artık dostluk ve barışıklık bolmas cav bulgay haberinizdür.. [5] » deniliyor.

Moskova'da elçiler dairesi vesikalarında Kırım baysasına dair şu malûmat verilmektedir:

O namenin üzerine gümüş kaytanla altın mühür asılıdır; mührün bir tarafına «Lâ ilâhe illallah Muhammedün resulullah » yazılıdır. Diğer tarafında ise «Âdil Girey han bini Devlet Girey sultan » ibaresi vardır [6]. Rusye müzelerinde Kırım baysasına tesadüf edilmediğini Samoiloviç kaydetmiştir [7].

[1] Dal: *Tolkoviy slovar velikoruskağo yazıka* cilt 4, S. 1426.

[2] Veliaminov-zernov: *Kırım yurtuna ve ol taraflarğa dair bolğan yazılar ve hatlar* 1864. S. 104.

[3] Veliaminov-zernov: *Kırım yurtuna ve ol taraflarğa dair bolğan yazılar ve hatlar*, 1864, S. 377.

[4] Aynı eser, S. 570.

[5] Aynı eser, S. 594.

[6] Samoiloviç: *Izvestiya Akad. Nauk SSSR*. 1926, S. 1117.

[7] Aynı eser. S. 1117.

Rusya dahilinde muhtelif sahalarda bulunmuş olan beş aded *Baysa*'ya dair malûmatı resimlerle birlikte 1909 da Spitsin neşretmiştir[1]. Bu baysaların resimlerini icap eden malûmatla beraber aşağıda neşrediyoruz:

§ Gümüş *Baysa* (resim 1 ve 2): Sibirya'da Minusin mıntakasında bulunmuş ve tüccardan Anonin 1846 da bu *baysa*'yı Çarın hususî kabinesine vermiş ve oradan Akademiye teslim olunarak Asya Muzesi'ne konulmuştu. Uzunluğu 23,5 Sm. olup ağırlığı 90 miskaldir. Baysanın üzerindeki yazı Moğolca murabba yazı olup Bonzarof tarafından şöylece okunmuştur:

Teğri in kuçun dur
Mönke
Haan nere hutuktay
Boltoğay. Ken ulu bu
Şireku, aldahu, ukuku.

Baysa'daki deliğin kaplamasında Çince bir yazı vardır. Tercümesi: « bildiriş numara 42 » dir.

§ Gümüş *Baysa* (resim 3 ve 4): 1853 de Zabaykal eyaletinin Verhneudinsk mıntakasında Nuksk köyü yanında bir kurganda gümüş şeyler arasında bulunmuştur. Tezyinatlı ve yazıları altın yaldızlıdır. Bunun yazısı da birinci numaradaki yazının heman aynıdır. Deliğindeki kaplamada Çince bir yazı olup tercümesi şudur: « Fahri nişan No. 34 ». *Baysa*'nın uzunluğuna ve ağırlığına dair malûmatımız yoktur.

§ Gümüş *Baysa* (resim 5 ve 6): 1890 da Kamışin kasabası karşısında Nikolayevski ve Bıkof köyleri arasında «Tatarski'stan» yahut «Tatarskoye gorodışşe» nam yerde (İdil havzası) bir tarlada bulunmuştur. Bu *Baysa* iptida bir kuyumcu'nın eline geçmiş. Kuyumcu baysanın deliği etrafındaki kaplamayı almış ve baysanın dahi bir kısmını keserek kullanmış. Resimde görülen parça *Tankof* namında bir zatın eline geçmiş. *Baysa*'da *Tohta Han*'ın ismi geçiyor. Bunun da uzunluğunu ve ağırlığını bilmeyoruz.

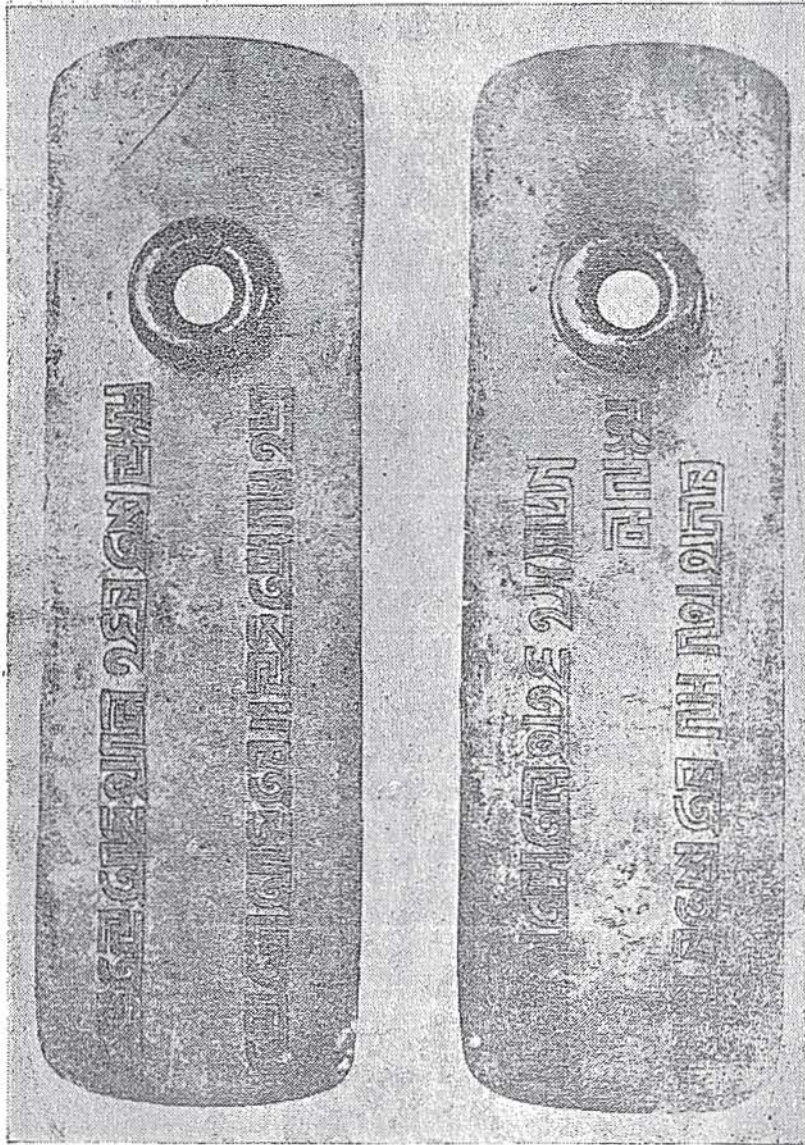
§ Gümüş *Baysa* (resim 7 ve 8): Bu baysayı *Işşukın* namında bir zat *Nijnı Novğorod* panayırında elde etmiştir. *Baysa*'nın İdil havzasında bulunduğu zan olunur; uzunluğu 29,4 sm. eni 9,8 sm. ve ağırlığı 114 miskaldir. Tezyinat ve yazıları altın yazılıdır. Yazıda *Özbek Han*'ın ismi geçiyor.

[1] Spitsin: *Izvestiya Imp. Arh. kom. k. 29, 1909, S. 130.*

Ş Gümüş *baysa* (resim 9 ve 10): bu baysa 1848 de (Dinyeper havzasında) Ekaterinoslav vilâyetinin Gruşevka kariyesinde Baron Ştiğlıts'ın malikanesinde çamurlar temizlenirken bulunmuştur. Baysa kerpiç bir duvar üstünde idi. Baysa'daki yazıyı Bonzarof şöyle okumuştur:

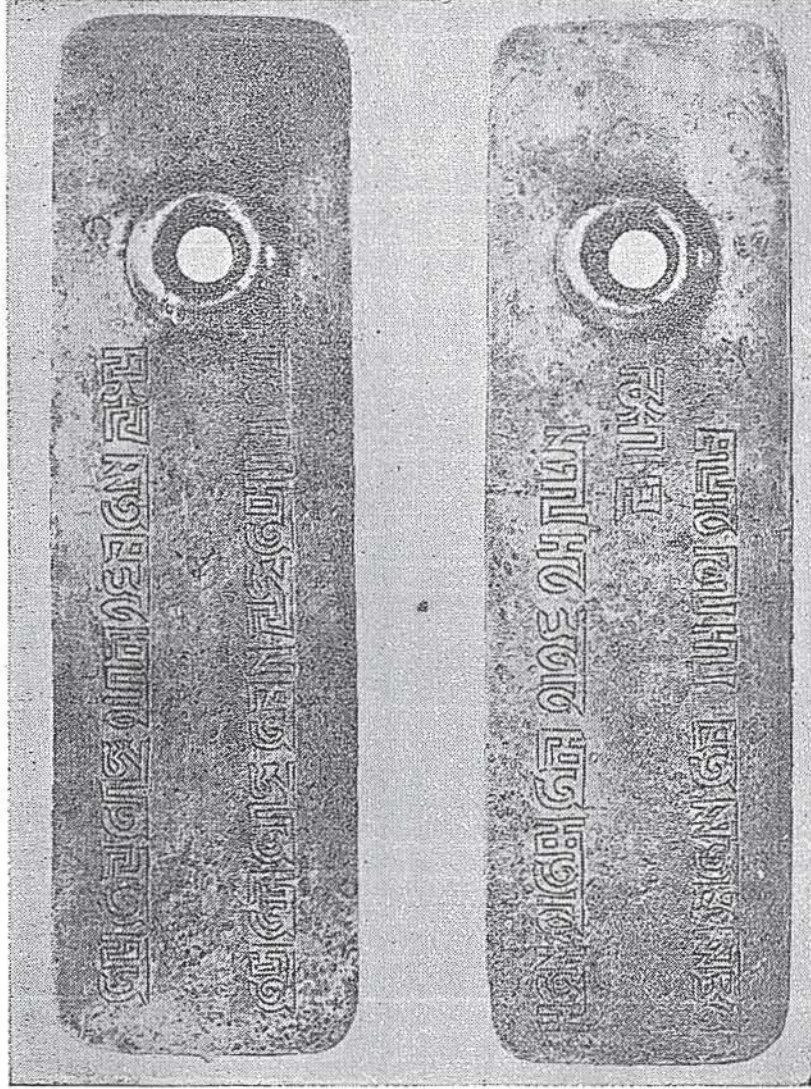
*Mönke tegr-in kuçun-dur,
Eke su calı-in iğegen-dur
Abdulla-in carlık ken ulu
Buşireku kumun aldahu ukuku.*

Baysa Altınordu hanlarından Abdullah han tarafından verilmiştir.

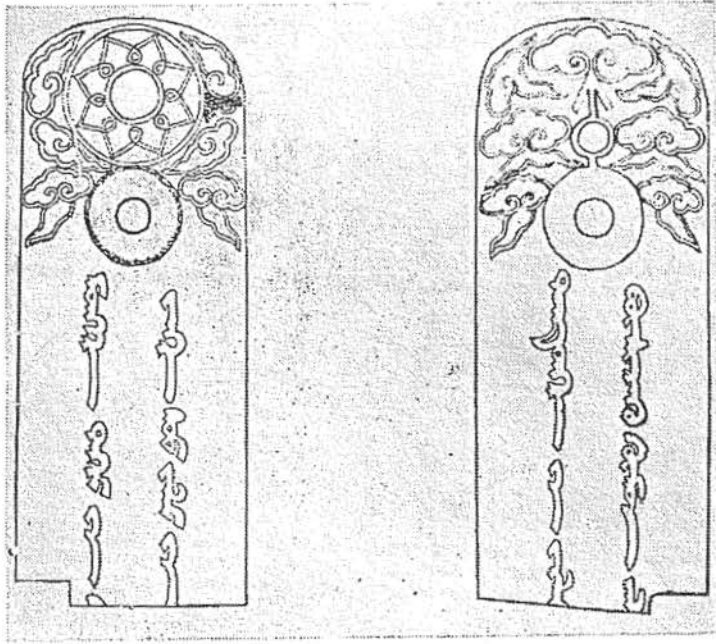
R. 1 ve 2.

Mönke Han tarafından verilmiş baysa

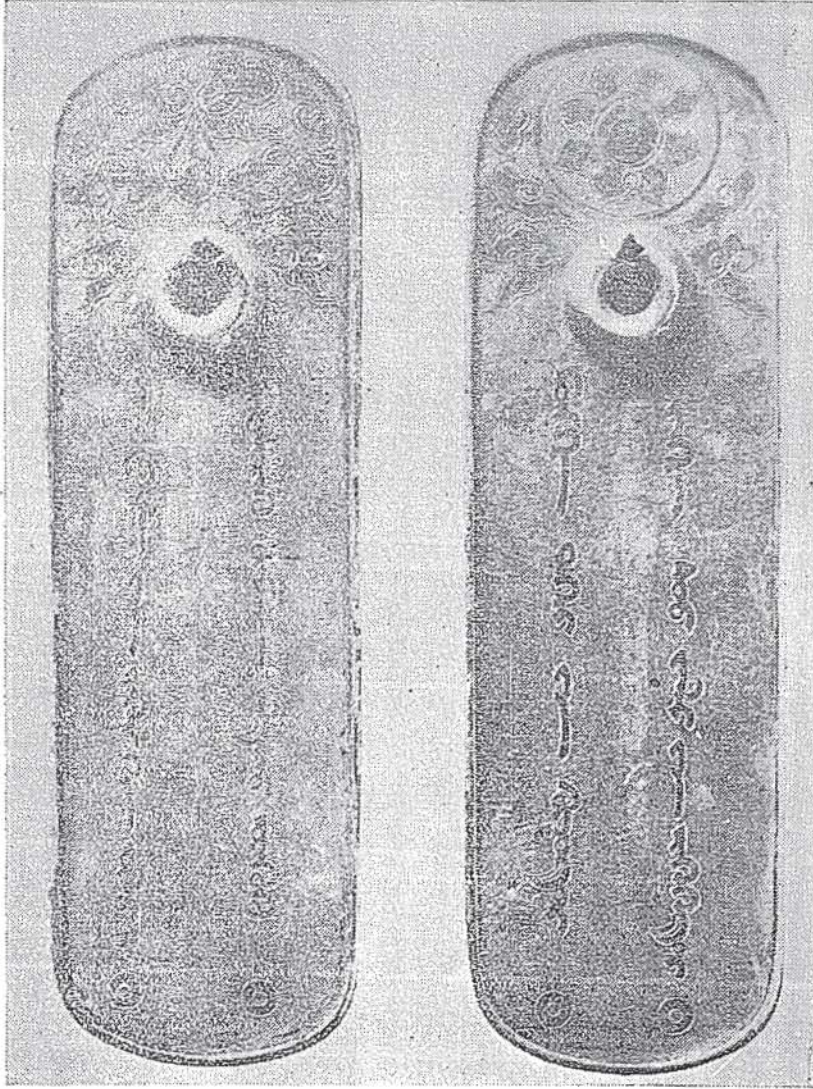
R. 3 ve 4.

Mönke Han tarafından verilmiş baysa

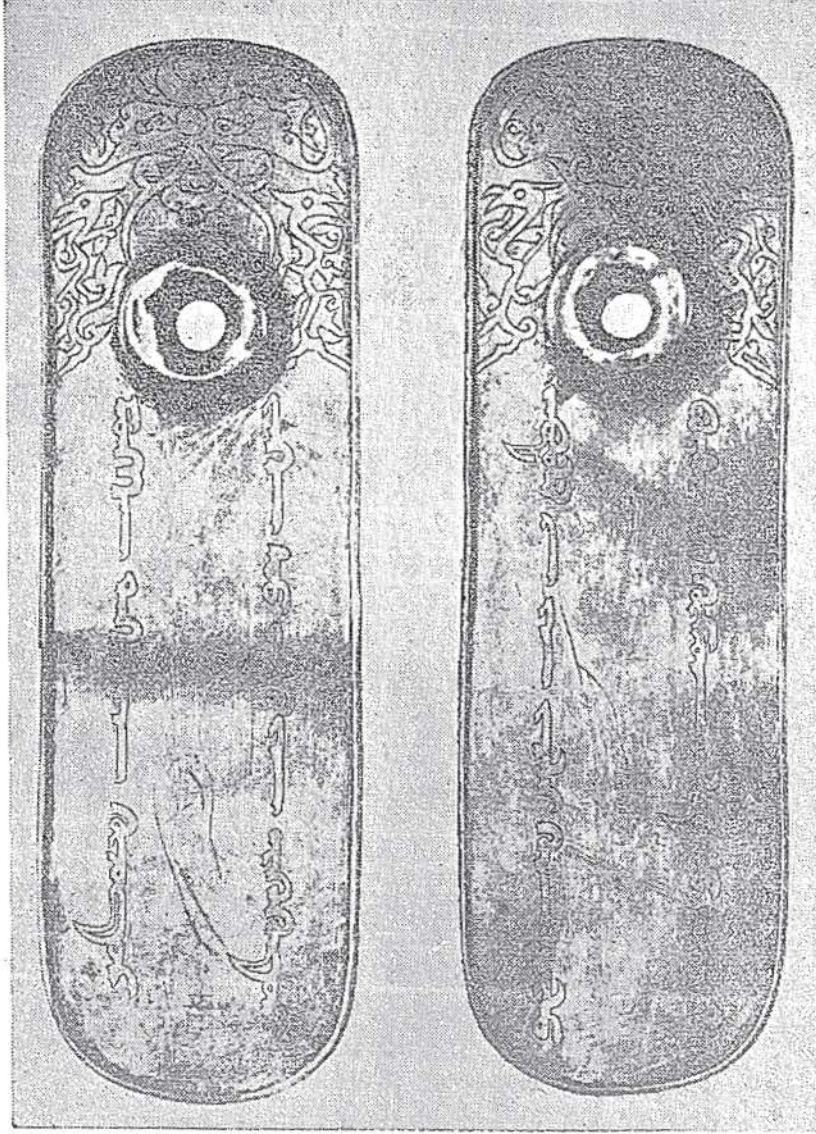
R. 5 ve 6.

Tohta Han tarafından verilmiş baysa

R. 7 ve 8.

Özbek Han tarafından verilmiş baysa

R. 9 ve 10.

Abdollah Han tarafından verilen baysa